

Др Срђан Владетић, редовни професор
Правног факултета Универзитета у Крагујевцу

УДК: 027(37)(091)
DOI: 10.46793/XVIIIMajsko.339V

BIBLIOTHECA ULPIA*

Резиме

Bibliotheca Ulpia је била римска јавна библиотека коју је основао цар Трајан. Она представља једну од најзначајнијих античких библиотека која је радила најдуже од свих библиотека у старом Риму. Рад се, најпре, дотиче плана Трајановог форума на коме је она била смештена, а затим питања финансирања њене изградње, унутрашњег и спољашњег изгледа. Предмет рада биће и одређивање садржаја којима је библиотека располагала и капацитета за смештај библиотечке грађе, а затим и питања везана за њену организацију и услуге које је она пружала, као и одређивање периода када је она престала са радом.

Кључне речи: стари Рим, Трајанов форум, *Bibliotheca Ulpia*, финансирање изградње, архитектонско уређење, библиотечка грађа, капацитет библиотеке, услуге.

1. Трајанов форум

Bibliotheca Ulpia основана је 113. или 14. године од стране цара Трајана и била је део комплекса Трајановог форума (*forum Traiani*), највећег и највеличанственијег царског форума у старом Риму. Назив *Ulpia* добила је према имену рода (*nomen gentilium*) из кога је потицао Трајан (*Marcus Ulpius Traianus*)¹. Иако ова библиотека ни данас није у потпуности откопана, њени археолошки остаци значајнији су него код других римских библиотека, и, уз податке из извора, могу се у великој мери извести

* Рад је написан у оквиру Програма истраживања Правног факултета Универзитета у Крагујевцу за 2022. годину који се финансира из средстава Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Sid, Apoll., *Carmina*, 2, 544 (Gai Solii Appolinaris Sidonii, *Epistulae et Carmina*, recensuit et emendavit Christianus Luetjohann, Berolini, 1887); SHA, Marc., 24, 7 (*The Scriptores Historiae Augustae* by S. H., Ballou and Magie, D., Cambridge, Mass.: Harvard University Press, London W. Heinemann, 1921).

закључци о њеном изгледу. Међутим, да би се лакше остварио увид у њен спољашњи и унутрашњи изглед, неопходно је дати план Трајановог форума, чији је она саставни део и била.

Форум је био правоугаоног облика са димензијама 300x190 м (5, 5 хектара). Како је цео крај на коме је требало подићи форум био брдовит, Трајан је наредио да се одсече брдо, између Капитола и Квиринала, у висини будућег Трајановг стуба (дакле, скоро 40 метара висине) да би се добио раван терен. Тиме је била уништена библиотека у храму Слободе (*atrium Libertatis*)². Трајанов форум био је дело архитекте Аполодора из Дамаска (*Apollodorus Damascus*)³ и његов план обухватао је неколико објеката. На улазу на форум налазио се Трајанов тријумфални лук, а проласком кроз њега ступало се на поплочани трг (димензија 116x95 метара) који је био оивичен тремовима са стубовима од мермера и у чијем центру се налазила статуа од позлаћене бронзе која приказује Трајана на коњу, као витеза⁴. Иза тремова, са леве и десне стране, налазиле су се две екседре (*exedras* – места за састанке са седиштима где су се одржавала рецитовања, предавања и дискусије). На крају трга, целом његовом ширином, издизала се *Basilica Ulpia*, највећа (117x55 метара) и најраскошнија базилика на територији царства, која је била центар трговине и финансија.

На северном крају, иза базилике, ослоњена на њен зид, била је библиотека која се састојала од две дворане изграђене једна преко пута друге, а између њих налазио се мали трг, окружен тремовима, у чијем средишту је постављен чувени Трајанов стуб који је цар подигао као успомену на изградњу форума и себи у славу⁵. Иза библиотеке пружало се двориште са Трајановим храмом (*Templum divi Traiani*) који је, накнадно, подигао Хадријан својим деификованим родитељима – Трајану и Плотини⁶.

² *Cassius Dio, Historiae Romanae, LXVIII, 16, 3* (*Dio's Roman History, with an English Translation by Earnest Cary, Vol. VIII, London, William Heinemann, New York: G. P. Putnam's Sons, 1925*); *Ciceronis, Epistulae ad Atticum, IV, 16* (Марко Тулије Цицерон, *Писма Атику*, превод: Савић Ј., Видовић Г., Димитријевић Д., Федон, Београд, 2013).

³ *Cassius Dio, Historiae Romanae, LXIX, 4, 1.*

⁴ *Amm. Marc., Rer. Gest., 16, 10, 15* (Амијан Марцелин, *Историја*, предговор, превод и објашњења: Милена Милин, Просвета, 1998).

⁵ Који и данас стоји на форуму. Израђен је од мермерних блокова, висине скоро 40 метара, на чијем врху се налазила статуа Трајана од позлаћене бронзе. За време папе Сикста V (*Sixtus*) 1588. године ова статуа је замењена са статуом светог Петра и изгубио јој се траг. Унутар стуба налази се 185 степеника који воде на врх. Око стуба је урађен спирални рељеф са приказима похода на Дакију. Када би се овај рељеф размотао, био би дуг 200 метара. *Cassius Dio, Historiae Romanae, LXVIII, 16, 3.*

⁶ *SHA, Hadrian, 19, 9* (*Царска новест*, Хадријанов животопис, предговор и коментари Ж. Петровић, превод са латинског М. Мајхер и Ж. Петровић, Српска књижевна задруга,

2. Изградња и изглед библиотеке

Bibliotheca Ulpia саграђена је од ратног плена који је Трајан приграбио из рата са Дакијом (*Dacia*). Освојивши Дакију, Трајан се докопао и блага последњег краља Дачана, Децебала (*Decebalus*). Према Диону Касију (*Cassius Dio*), Децебалово благо било је сакривено испод реке Саргетија (*Sargetia*) која је текла поред његове палате. Користећи рад заробљеника, Децебал је скренуо ток реке и направио ископ у њеном кориту, па у њега сместио велике количине злата и сребра, а затим га покрио камењем и земљом и вратио реку у свој ток. Затим је побио све заробљенике да се нико не може докопати блага. Међутим, један од његових најближих сарадника открио је тајну Римљанима и Трајан је пронашао богатство, којим је финансирао изградњу форума и библиотеке⁷. Да ли су ови наводи истинити или је реч о легенди (сличној оној о Атилином благу које су Хуни, скренувши ток реке Тисе, спустили у њено корито и вратили ток реке) не зна се, али је сигурно да су Римљани донели огроман ратни плен из златом богате Дакије. У том смислу Гелије наводи да су дуж крова колонија Трајановог форума постављене позлаћене статуе коња и прикази војних знамења и да је испод било написано *ex manubiis* – из прихода од ратног плена⁸.

Прва научна ископавања Трајановог форума извршиле су Француске окупационе снаге од 1810. до 1814. Од тада, вршено је неколико ископавања од којих је најважније оно од 1928. до 1934, као и истраживања која је 1972. спровео *J. E. Packer*, амерички археолог, и објавио њихове резултате⁹.

На основу података из извора, плана града Рима и ових истраживања установљено је да је, као и свака римска јавна библиотека, и *Bibliotheca Ulpia* имала два одељења, односно две дворане. Једна је садржала грчка дела, а друга латинска. Дворане су биле правоуганог облика и изграђене једна насупрот друге, а обе су се налазиле иза базилике и наслањале се на њен зид. Између њих простирао се квадратни трг опкољен тремовима са Трајановим стубом у средини. Југозападна дворана много боље је очувана (њени остаци крећу се до висине од 1,5 м. и данас се сматра да је то био грчки део библиотеке), те се на основу њених остатака може говорити о изгледу ове библиотеке са много већом сигурношћу, него када је реч о

Београд, 2009); Platner, S. B., *Topography and Monuments of Ancient Rome*, second edition, Allyn and Bacon, 1911, 286-289.

⁷ *Cassius Dio, Historiae Romanae, LXVIII, 14, 3.*

⁸ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 13, 25, 1 (*The Attic Nights of Aulus Gellius*, Translated into English by W. Beloe, Vol. I, printed for J. Jonson, St. Paul's Church-Yard, 1795).

⁹ Packer, J. E., *The Forum of Trajan in Rome, A Study of Monuments*, Berkely, 1997; Packer, J. E., Sarring, K. L., Sheldon, R. M., *A new Excavation in Trajans Forum*, American Journal of Archaeology, Vol. 87, No. 2 (1983), стр. 165.

другим римским јавним библиотекама. Уз то, много оскуднији остаци друге дворане указују да је била потпуно иста као и прва.

Дворана на југозападу имала је дужину од 27,10 метара и ширину од 20,10 метара, а висина унутрашњег дела износила је 14,69 метара. Претпоставља се да је дворана имала засвођен кров који су држали препонски, односно укрштени лукови¹⁰. На њеном улазу (источном делу) налазила су се четири стуба између којих су били развучени паравани од бронзе којима се контролисао приступ унутрашњости библиотеке. Под је био поплочан гранитом из Египта, а његову сиву боју разбијали су прелази од трака нумудијског мермера (*giallo antico*) који је у основи био жут и прошаран црвеним и љубичастим пегамма или жилама. Зидови библиотеке били су израђени од бетон цигле и покривени оплатом од мермера *ravonazzo* из Фригије (*Frigia*) у малој Азији, кога карактеришу неправилне тамноцрвене жиле са различитим нијансама плаве боје¹¹. Средишњи део супротног зида имао је удубљење предвиђено за велику статуу (вероватно Трајанову), а са леве и десне стране удубљења налазиле су се по две нише у које су били убачени дрвени ормари са полицама за књиге (*armaria*), који су, истовремено, библиотечку грађу штитили од влаге¹². Нише су имали и бочни зидови. Претпоставља се да их је са сваке стране било по седам. Дакле, укупно 18 ниша. Дуж основе бочних зидова, као и основе супротног зида (изузев удубљења за статуу и, наравно, улаза у дворану) издизао се подијум у висини до једног метра, са три степеника, ради лакшег приступа нишама и претраживања библиотечког фонда од стране корисника и особља библиотеке¹³.

С обзиром на ниво очуваности, тешко је са сигурношћу рећи да је дворана имала два нивоа, али скоро сви аутори сматрају да је постојао горњи ниво. Упориште за овакав став налази се у томе што су дуж

¹⁰ Packer, J. E., *The Forum of Trajan in Rome – A Study of Monument in Brief*, University of Clifornia Press, Berkeley, L. A. London, стр. 78-79.

¹¹ Исто, стр. 79; Име потиче од италијанске речи *ravone* – паун (лат. *pavo*), јер су слични по бојама.

¹² Да су ормари имали полице сведочи сенатска одлука донета у време када су конзули били Авиола (*Aviola*) и Панса (*Pansa*). Према тој сенатској одлуци забрањено је завештање ствари које не могу бити предате другачије него уклањањем или вађењем из грађевине, као што су мермер и стубови. Сенат је сматрао да се то односи и на плочице, греде и библиотеке (полице за књиге) повезане за зидове (*D. 30, 41, 1 u 9*). Види Dix, T.K. and Houston, G.W., 'Public libraries in the city of Rome: from the Augustan age to the time of Diocletian', *Melanges de l'ecole Francaise de Rome – Antiquite*, 118-2, 2006, стр. 697; Packer, J. E., *нав. дело*, стр 78-79; Касон, Л., *Библиотеке старог света*, Clío, 2004, стр. 88.

¹³ Makowiecka, E., *The Origin and the Evolution of Arhitectural Form of Roman Library*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1978, стр. 55; Касон, Л., *нав. дело*, стр. 88.

подијума, у правилним размацима који одговарају ширини ниша (на отприлике свака два метра), била смештена постоља за стубове која су носила горњи ниво, односно горњи подијум¹⁴. Ако се узме у разматрање Целзова библиотека у Ефесу (*Ephesus*) која је имала чак три нивоа¹⁵, онда је врло тешко не прихватити овакав став.

Уз то, требало би имати у виду да је Трајанов стуб, удаљен пар метара од библиотеке, био висок скоро 40 метара и да је *Basilica Ulpia*, на коју се библиотека наслањала, поред огромне дужине и ширине (176x59), имала висину од скоро 30 метара. С обзиром на овакве мере ових грађевина, тешко је поверовати да би чувени Аполодор из Дамаска подигао приземну библиотеку и тиме добио велику несразмеру у висини ових објеката.

Дакле, *Bibliotheca Ulpia* имала је и горњи ниво, са идентичним распоредом и бројем ниша (имао је 18 ниша, а укупно 36). Степенице које би водиле на горњи ниво вероватно су се налазиле у још неистраженом северозападном делу, односно иза задњег дела дворане¹⁶.

Када је реч о осветљењу библиотеке, јасно је да светло које је допирало са улаза није било довољно. Осим тога, то мало светлости, у зависности од доба дана, додатно су умањивали колосални Трајанов стуб, дворана преко пута, као и базилика. Највећи извор светлости обезбеђивали су полукружни прозори смештени испод укрштених лукова на источној и западној страни дворане¹⁷, а вероватно и северној, односно оној која је била окренута ка Трајановом храму.

Какав је утисак библиотека могла да остави на посетиоце, најбоље илуструје Марцелинов (*Marcelinus*) опис Трајановог форума у тренутку када је цар Констанције II тријумфално ушао у Рим и стигао на форум: „А тек кад је цар стигао на Трајанов форум, споменик јединствен под целим небеским сводом, диван – чак и према једнодушном мишљењу богова, стајао је зачуђен јер је његову пажњу привукло гигантско здање које превазилази моћ описивања и које смртници неће моћи достићи. Одбацивши наду да и сам покуша нешто слично, рекао је да може да покуша да направи само кип Трајановог коња на ком је седео сам цар, који је био постављен на средини трга (површине једног хектара). А краљевић Хормзида, из Персије, духовито одговори: Пре тога, царе, заповеди да се направи таква штала да коњ, кога желиш да направиш, буде тако комотно смештен као овај кога видимо”¹⁸

¹⁴ Makowiecka, E., *нав. дело*, стр. 55.

¹⁵ Касон, Л., *нав. дело*, стр. 113-114. Целзову библиотеку изградио је конзул Аквила (*Tiberius Iulius Aquila Polemaeanus*) поводом смрти свога оца Целза Полемена (*Tiberius Iulius Celsus Polemaeanus*), војсковође, конзула и проконзула Азије.

¹⁶ Packer, J. E., *нав. дело*, стр. 79; Касон, Л., *нав. дело*, стр. 88.

¹⁷ Исто. Упореди са Makowiecka, E., *нав. дело*, стр. 58.

¹⁸ Amm. Marc., *Rer. Gest.*, 16, 10, 15.

3. Библиотечка грађа и услуге које је пружала библиотека

У погледу библиотечке грађе, податке добијамо првенствено од римских писаца – Аула Гелија (*Aulus Gellius*) и Сидонија Аполинара (*Sidonius Apollinarius*), као и Писаца царске историје (*Scriptores Historiae Augustae*).

Сидоније Аполинар, песник и писац, каже да је „као награду за свој рад добио статуу и жали што Нерва Трајан не може да види како она стоји уз његова дела (Аполинарова), међу делима аутора обе библиотеке”¹⁹. Ово сведочанство потврђује да су бисте познатих аутора красиле и латински и грчки део библиотеке, и самим тим, да је библиотека била снабдевена њиховим делима која су могла припадати области историје, философије, књижевности, природних наука итд.

Такође, Гелијеве „Атичке ноћи” (*Noctes Atticiae*) упућују и на значајну колекцију правних прописа које је садржала *Bibliotheca Ulpia*, јер у њима овај писац истиче да је, боравивши у библиотеци Трајановог форума, у потрази за неким другим делима, случајно пронашао едикте старих претора (*edicta vaeterum praetorum*) који су се, пре свега, тицали одговорности предузетника који су, на основу јавних уговора, преузели обавезу чишћења корита река, и нашао да је врло значајно упознати се са њима²⁰.

О садржају библиотеке на Трајановом форуму доста података пружа „Царска повест” (*Historia Augusta*) – зборник животописа римских царева и савладара, претендената и узурпатора, који су били на престолу или желели да га се домогну у периоду од 117. до 283. године²¹, иако постоје многе недоумице око овог дела, о којима ће касније бити речи.

Један од писаца биографија Флавије Вописк (*Flavius Vopiscus*) говори о књигама на ланеном платну (*libri lintei*) које су се налазиле у библиотеци и наглашава да је из њих могао добити све податке потребне за писање биографије Аурелијана (*Aurelianus*) – ефемериде (таблице о положају планета овог цара), Аурелијанове догађаје на дневном нивоу и његове преписке (на пример, са Валеријаном)²². Такође, Вописк истиче и да је за биографију цара Проба (*Marcus Aurelius Probus*) „посебно користио књиге из библиотеке на Трајановом форуму (*Bibliotheca Ulpia*), која је у његово време већ била премештена у Диоклецијанова купатила”²³. На крају, исти писац тврди да је

¹⁹ Sid. Apoll., *Epistulae*, IX, 16 (*The Letters of Sidonius*, Translated with Introduction and Notes by O.M. Dalton, vol. II, Oxford University Press).

²⁰ Aul. Gell., *Noc. Att.*, XI, 17.

²¹ *Царска повест*, предговор и коментари Ж. Петровић, превод са латинског М. Мајхер и Ж. Петровић, Српска књижевна задруга, Београд, 2009, VII.

²² *SHA*, Vopiscus, Aug. I, 7-10 и Aug., VIII, 1. Види и Boyd, E., *Public Libraries and Literary Culture in Ancient Rome*, The University of Chicago Press, 1915, стр. 37-39.

²³ *SHA*, Vopiscus, Probus, II, 1.

Bibliotheca Ulpia у шестој ниши садржала и књиге од слоноваче (*libri elephantini*) у које су записиване сенатске одлуке које се тичу царева, и наводи пример сенатске одлуке о избору цара Тацита (*Tacitus*) коју је он својеручно потписао²⁴.

„Царска повест”, од краја XIX века у науци изазива доста сумњи. Верује се да не постоје њени писци („Писци царске повести” - *Scriptores Historiae Augustae*), односно да их није било шест, већ да је реч о анонимном писцу који се претварао да су дело писали шест аутора, као и да дело није настало у периоду од 270. до 320. године, него почетком V века. Такође, „Царска повест” обилује описом невероватних, измишљених догађаја и ствари (међу њима су вероватно и књиге од слоноваче и пребацивање књига из библиотеке у Диоклецијанова купатила²⁵), а аутор, који вероватно долази из редова аристократије, је свој дар за писање у знатној мери користио за фалсификовање сенатских одлука, царских писама и слично, не би ли задовољио знатигељу и сујету слоја коме је припадао²⁶. Међутим, у недостатку извора, „Царска повест” је и даље значајан ресурс у погледу најважнијих догађаја тог доба.

На основу оваквог стања у изворима могло би се рећи да је *Bibliotheca Ulpia*, поред дела из области књижевности, садржала и дела друштвених и природних наука, као и архивски материјал, у виду сенатских одлука, царских и преторских едиката²⁷.

Капацитет смештаја библиотечке грађе зависио је од броја ниша у које су били смештени дрвени ормари са полицама (*armaria*) и њихових димензија, као и пречника свитака који су у њих смештани. Најприхваћенија процена је она коју је дао Пакер²⁸. Он је пошао од тога да је свака дворана имала по 36 ниша – сваки ниво имао је по седам ниша на бочним зидовима и по четири на зиду супротно од улаза. Бочне нише биле су широке 1,61 м и високе 3,23 м, а оне на супротном зиду имале су нешто мање димензије – ширина 1,35 и висина 2,70. Дубина свих ниша била је 0,625 м. Свака ниша на бочним зидовима имала је по десет дрвених полица, а оне на супротном зиду, сразмерно висини и ширини, нешто мање. Пошто је ширина свитака била, у просеку, око пет центиметара²⁹,

²⁴ SHA, Vopiscus, Tacitus, VIII, 1-2.

²⁵ Dix, T.K. and Houston, G.W., *нав. дело*, стр. 702.

²⁶ Gibon, E. D., *Opadanje i propast rimskog carstva*, Beograd, 1996, стр. 95; Merivale, C., *History of the Romans under the Empire*, New York, D. Appleton and Co., 1892, стр. 321 (нап. 1). *Царска Повест*, Предговор, стр. XXXVI – XXXVII.

²⁷ Packer, J. E., *нав. дело*, стр.78; Meneghini, R., *Nuovi dati sulla funzione e le fasi costruttive delle bibliotheca del foro di Traiano*, MEFRA, 114, 2002, стр. 666.

²⁸ Packer, J. E.. *The Forum of Trajan in Rome, A Study of Monuments*, Berkely, 1997, стр. 450-454.

²⁹ Dix, T.K. and Houston, G.W., *нав. дело*, стр. 708. Ови аутори сматрају да је пречник свитака био 4,5 центиметра, што значајно повећава капацитет смештаја библиотечке грађе.

на сваку полицу на бочним нишама могло је стати 32 свитка, односно свака бочна ниша имала је капацитет од 320 свитака³⁰. Множењем броја ниша са бројем свитака које је могла да прими једна ниша, уз мањи број свитака из ниша са супротног зида, долази се до цифре од преко 5000 свитака, на сваком нивоу дворане. Дакле, укупно преко 10.000 свитака. Када се том броју додају свици из „дворане близнакиње”, преко пута, може се рећи да је *Bibliotheca Ulpia* имала капацитет од близу 21.000 свитака³¹.

У погледу услуга која је пружала библиотека, а у првом реду, изношења књига, односно давања на послугу ван библиотеке, ситуација је била иста као и у другим јавним библиотекама. Књиге се нису могле износити, изузев уколико је реч о људима од највећег угледа и утицаја, као што је наведено у писму Марка Аурелија (*Marcus Aurelius*) Фронтоу (*Fronto*)³². Библиотечка грађа могла се користити једино у библиотеци. Дворане су биле осветљене и довољно велике да се у њима обезбеде елементарни услови за читање и истраживање (столови и столице)³³.

Како нема никаквих трагова у изворима о организацији библиотеке, може се само претпоставити да је била иста као и у другим библиотекама – на челу је био управник са њему подређеним особљем библиотеке³⁴.

Што се тиче периода до ког је радила библиотека, с обзиром на то да последњи податак о њој добијамо од Сидонија Аполинара³⁵ који је умро 488. године, може се претпоставити да је библиотека престала са радом за време ратова са Готима, у VI веку, те тако уједно представља библиотеку која је најдуже обављала своју делатност на територији царства.

³⁰ Packer, J. E., *The Forum of Trajan in Rome, A Study of Monuments*, Berkely, 1997, стр. 453-454.

³¹ Види и Касон, Л., *нав. дело*, стр. 88; Affleck, M. K., *Roman Libraries During the Late Republic and Early Empire: with Special Reference to the Library of the Pliny the Elder*, University of Queensland, 2012, стр. 104.

³² *Marcus Aurelius, ad Frontonem, IV, 5, 2 (The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto*, Edited and for the first time translated by Haines, M. A., London.:William Heinemann, New York: G. P. Putnam's Sons, 1919).

³³ Маковјецка (Маковиецка, Е., *нав. дело*, стр. 58) сматра да су и западна и источна дворана служиле као складиште библиотечке грађе, те да су корисници могли читати и истраживати у посебној просторији. Међутим, нема баш никаквих остатака такве просторије, те се може поставити читав низ питања на које се, бар за сада, не може дати одговор. На пример, локација просторије, њена величина, осветљење, одударане од стандардног плана јавних библиотека итд.

³⁴ Види Владетић, С., *Библиотека Асинија Полиона (Bibliotheca Asini Polionis): Прва јавна библиотека у старом Риму*, Зборник радова: Услуге и права корисника, Крагујевац, 2020, стр. 373.

³⁵ Sid. Apoll., *Ep.*, IX, 16.

*Srđan Vladetić, Ph.D., Full-time Professor
Faculty of Law, University of Kragujevac*

BIBLIOTHECA ULPIA

Summary

Bibliotheca Ulpia was the public library in the city of Rome, established by the Emperor Traianus. It represents one of the most important libraries in the antic world, and it was the one that worked for the longest period of time. This work, at first, will give the overview of the Forum Traiani, where the library has been placed. Questions of financing library's construction, as well, as its exterior and interior design will be analyzed in this article. One of the subjects will be determination of contents of its funds and capacities for storage of library's material. In addition, the organization of library and services provided by it are the issues analyzed in this work, together with the determination of the period it stopped with its work.

Key words: *Ancient Rome, Forum Traiani, Bibliotheca Ulpia, construction financing, architectural concept, library's material, library's capacity, services.*

Литература

- The Attic Nights of Aulus Gellius*, Translated into English by W. Beloe, Vol. I, printed for J. Jonson, St. Paul's Church-Yard, 1795.
- Affleck, M. K., *Roman Libraries During the Late Republic and Early Empire: with Special Reference to the Library of the Pliny the Elder*, University of Queensland, 2012.
- Gai Solii Appolinaris Sidonii, *Epistulae et Carmina*, recensuit et emendavit Christianus Luetjohann, Berolini, 1887.
- The Letters of Sidonius*, Translated with Introduction and Notes by O.M. Dalton, vol. II, Oxford University Press.
- Boyd, E., *Public Libraries and Literary Culture in Ancient Rome*, The University of Chicago Press, 1915.
- Владетић, С., *Библиотека Асинија Полиона (Bibliotheca Asini Polionis): Прва јавна библиотека у старом Риму*, Зборник радова: Услуге и права корисника, Крагујевац, 2020.
- Gibon, E. D., *Opadanje i propast rimskog carstva*, Beograd, 1996.
- Dio's Roman History*, with an English Translation by Earnest Cary, Vol. VIII, London, William Heinemann, New York: G. P. Putnam's Sons, 1925.

- Dix, T.K. and Houston, G.W., 'Public libraries in the city of Rome: from the Augustan age to the time of Diocletian', *Melanges de l'ecole Francaise de Rome – Antiquite*, 118-2, 2006.
- Касон, Ј., *Библиотеке старог, света* (превод: Љубановић Г.), *Clio*, 2004.
- Маковицка, Е., *The Origin and the Evolution of Arhitectural Form of Roman Library*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1978.
- Meneghini, R., *Nuovi dati sulla funzione e le fasi costruttive delle bibliotheca del foro di Traiano*, *MEFRA*, 114, 2002.
- Merivale, C., *History of the Romans under the Empire*, New York, D. Appleton and Co., 1892.
- Амијан Марцелин, *Историја*, предговор, превод и објашњења: Милена Милин, Просвета, 1998.
- Packer, J. E., *The Forum of Trajan in Rome, A Study of Monuments*, Berkely, 1997.
- Packer, J., Sarring, K. L., Sheldon, R. M., *A new Exavation in Trajans Forum*, *American Journal of Archaeology*, Vol. 87, No. 2 (1983).
- Packer, J. E., *The Forum of Trajan in Rome – A Study of Monument in Brief*, University of Clifornia Press, Berkeley, L. A. London.
- Platner, S. B., *Topography and Monuments of Ancient Rome*, second edition, Allyn and Bacon, 1911.
- The Scriptorum Historiae Augustae* by S. H., Ballou and Magie, D., Cambridge, Mass.: Harvard University Press, London W. Heinemann, 1921.
- Царска новест*, предговор и коментари Ж. Петровић, превод са латинског М. Мајхер и Ж. Петровић, Српска књижевна задруга, Београд, 2009.
- The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto*, Edited and for the first time translated by Haines, M. A., London,:William Heinemann, New York: G. P. Putnam's Sons, 1919.
- Марко Тулије Цицерон, *Писма Атику*, II, превод: Савић Ј., Видовић, Г., Димитријевић, Д., Федон, Београд, 2013.
- Watson, A., *The Digest of Justinian*, Vol. 2, University of Pensilvania Presss, Philadelphia, 1998.